

In iets andere vorm gepubliceerd in *De Nederlandsche Leeuw* 129 (2012): 32-38.

Sigillografisch rechts en links versus heraldisch links en rechts in non-wapenzegels: twee nieuwe termen

Anton C. Zeven

For English summary see below

Sleutelwoorden: wapenzegel, heraldic seal, waszegelbeschrijving, wax seal description, sigillografisch rechts, sigillografisch links, sigillographical right, sigillographical left

Noot

In het onderstaande betekent zegel zegelafdruk. Wanneer een zegelstempel wordt bedoeld, dan wordt dit vermeld.

1. Inleiding: rechts versus links

Ondanks dat de mensheid verdeeld kan worden in rechts- en linkshandigen heeft rechts de betekenis van goed en links de betekenis van slecht of in elk geval minder goed. Voorbeelden hiervan vindt men terug in verscheidene talen. Recht en rechts, Right & right, Droite & droite. Het Latijnse woord voor links (we kennen het nog uit de Frans- en Engelstalige heraldiek) is *sinistre/sinister*. Dit woord heeft in die talen en in het Nederlands de betekenis van onheilspellend, somber en schrikbarend, verschrikkelijk, heilloos, rampzalig, boosaardig, kwaadaardig, onguur en dergelijke gekregen. Een *sinister face* is een onguur gezicht. Iemand met twee linkerhanden hoeft niet uit te leggen wat dat betekent. Ook in andere culturen is rechts belangrijker. De linkerhand is voor het vuile, de rechter voor het schone werk. In de islam dien je met de rechervoet de moskee te betreden, en met de linker de badkamer.

Een geraadpleegd overzichtsartikel uit 2009 is van Daniel Casasanto¹. Eén van zijn conclusies is dat ‘Good-Is-Right’ universeel aanwezig is. Dat wil zeggen, dat het los van culturen staat, ook als bijvoorbeeld de schrijfrichting van rechts naar links is of van boven naar beneden.

Ook in de heraldiek vindt men dat, vanuit het oogpunt van achter een schild staande ridder, rechts belangrijker is dan links. Zo staat in een gedeeld of gevierendeeld wapen het eigen wapen op de belangrijkste plaats: heraldisch rechts, resp. rechtsboven (kwartier 1).

Mijn vraag is hoe wij rechts en links in de sigillografie terugvinden. Hoe zijn zegelsnijders en zegelbeschrijvers met rechts en links omgegaan? Men dient daartoe de zegels te verdelen in niet- of non-wapenzegels² en wapenzegels. De beschrijvingen van wapenzegels geschiedt heraldisch, omdat vaak het wapenschild, eventueel met helmteken en schildhouders, de bepalende factor is. Aan het wapen herkent men een persoon, een familie of instelling. Een *omschrift*, dat rechtsom gelezen dient te worden, geeft een nader aanduiding over de zegelvoerder.

Om een indruk te krijgen hoe zegelbeschrijvers van meer dan 100 jaar geleden hun zegels beschreven raadpleegde ik Demay³ uit 1873 en de Gray Birch⁴ uit 1907. Demay (1873) gaat in zijn beschrijvingen van de zegels zelden in op de plaats of kijkrichting van een zegelstuk. Een voorbeeld dat hij dat wel doet is de vermelding van de kijkrichting van Robert I de Fries, graaf

¹Casasanto (2009).

²Dat wil zeggen non-wapenschildzegel v. wapenschildzegel.

³Demay (1873).

⁴De Gray Birch (1907).

van Vlaanderen in zijn zegel uit 1076 (afb. 1). Demay vermeldt dat de graaf naar rechts kijkt. Van het zegel van Charles de Croy (afb. 2) vermeldt hij dat de banier met het zwaard rechts van het wapen is geplaatst. Hieruit trok ik in eerste instantie de conclusie dat hij zegels zonder wapenschild niet-heraldisch beschreef en die met een wapen heraldisch. Maar dit gaat voor andere zegels niet op. Bijvoorbeeld voor de twee ruiterszegels van Johan de Oude, hertog van Saksen (afb. 3) en van Willem, eveneens hertog van Saksen (afb. 4) wordt de rijrichting van de ridder niet vermeld. Mijn conclusie is dat Demay geen aandacht aan de plaats van het zegelstuk geeft.

N° 184.

Afb. 1. Zegel van Robert I,
Graaf van Vlaanderen
(1076). Tegenzegel.
Uit Demay (zie noot 2)

N° 118.

Afb. 2. Zegel van Charles
de Croy, prins van Chimay
ca 1500
Uit Demay (zie noot 2)

N° 896.

Afb. 3. Johan de Oude,
hertog van Saksen (1314)
Uit Demay (zie noot 2)

N° 898.

Afb. 4. Willem,
hertog van Saksen (1462)
Uit Demay (zie noot 2)

Ook de Gray Birch⁵ besteedt aan het bovenstaande nauwelijks aandacht aan. Ik keek de hoofdstukken betreffende de zegels van Engeland, Schotland en Wales door. Alleen voor het zegel van Isabella, prinses van Frankrijk, dochter van koning Philip IV en koningin van de Engelse koning Edward II beschrijft hij de plaatsing van het wapen van Engeland/Oud-Frankrijk als *dexter* en dat van het wapen van Navarra als *sinister*. Hij beeldt echter het zegel

⁵De Gray Birch (1907).

niet af. Aangezien Engeland/Oud-Frankrijk belangrijker is, dan Navarra zal het eerste wapen aan haar rechterzijde staan en beschrijft de Gray Birch het zegel heraldisch.⁶

Nadat ik meer voorbeelden van onduidelijke zegelbeschrijvingen heb gegeven wil ik in deze bijdrage proberen duidelijkheid te scheppen in de beschrijving van zegels door de termen sigillografisch rechts en sigillografisch links in te voeren.

2. Non-wapenzegels

In het volgende gaan wij uit van non-wapenzegels, dat zijn. *non-armorial seals* of *sceaux non-armorials*. Ik geeft deze Engelse en Franse termen, omdat ik in het Nederlands de term non-wapenzegel niet ben tegengekomen.

2.1. Afdrukken van intaglio's

Een intaglio is een sieraad gemaakt door het diep insnijden van meestal (half)doorzichtig materiaal, zoals steen of glas.⁷ Wanneer een intaglio als zegelstempel wordt gebruikt dan steekt de afgedrukte afbeelding omhoog. Ligt een intaglio op een tafel, dan zal men dat deel dat aan onze rechterhand ligt rechts noemen. Maar hoe zit dat wanneer er een afdruk van gemaakt wordt? Henig⁸ in 2008 noemt een kop in het zegelstempel (afb. 5), waarvan de rechteroor te zien is, rechts kijkend. Dit houdt in, dat in een afdruk (afb. 6) de kop naar links kijkt.⁹

1

2

Afb. 5. Keizer Antoninus Pius als zegelstempel (1); afgedrukt kijkt hij naar links (2).
Uit Henig¹⁰ (2008). 32

2.2. Numismatiek (munt- en penningkunde)

In de numismatiek worden (oude) munten (afb. 6). en penningen beschreven, zoals ze gezien worden. Een kop kijkt naar rechts als het rechteroor zichtbaar is.

⁶Een soortgelijk zegel wordt door Chassel et al. (2003) afgebeeld. Het betreft het zegel van Jeanne, koningin van Frankrijk en Navarra, gravin van Champagne (1300). Heraldisch rechts: Oud-Frankrijk en heraldisch links Navarra.

⁷Groen-van Andel (1986).

⁸Henig (2008).

⁹Een camee is een soortgelijk sieraad, waarbij de afbeelding bijna onberoerd is gelaten. Cameeën worden echter niet gebruikt om af te drukken. Zie noot 7.

¹⁰Henig (2008).

Afb. 6. Munt met de kop van keizer Antoninus Pius.
Ontleend aan www.wildwinds.com/coins/

2.3. Initiaalzegel, inclusief (dubbele) monogramzegel

Initiaalzegels zijn zegels, zoals het woord al aangeeft, met de initialen van de zegelvoerder. Initiaalzegels tonen of alleen de initialen of samen met een versiering bijvoorbeeld een takje, een merk of een kroontje. Initiaalzegels worden altijd in de leesrichting, dus van heraldisch rechts naar heraldisch links beschreven. Ik toon drie voorbeelden (afb. 7, 8 en 9).

Afb. 7. David Saijens,
Kampen 02-08-1703
Uit Schilder¹¹.

Afb. 8. Hermannus Bernardus van Daalen,
Wageningen 12-12-1816.
Gemeentearchief Wageningen. Zeven¹²: 48.25:

Afb. 9. Een dubbele monogram van de letters C en W. Zegel van
Cornelis Wilt, uitgever te Amsterdam. Amsterdam, 25 maart 1762.
Gemeentearchief Wageningen. Zeven¹³: nr 27.12.

2.4. Tekstzegels

¹¹Schilder.(2001).

¹²Zeven(2006b).

¹³ Henig (2008).

Tekstzegels zijn vooral met woorden beschreven (afb. 10). Soms komen er aanvullende figuren of versieringen voor. Tekstzegels worden in de leesrichting beschreven, d.w.z. van heraldisch rechts naar heraldisch links.

Zie voor Tekstzegels ook beneden bij *de pauselijke zegels* (para. 4).

Afb. 10. Comité tot onderzoek (van paspoorten te Amsterdam), Amsterdam, 15 oktober 1795. Gemeentearchief Wageningen. Zeven¹⁴: ongenummerd.

3. Voorbeelden van plaats in het zegel en kijk-, loop- en rijrichting

De meeste schrijvers van verhandelingen over zegels bekommeren zich niet om de plaats van het ene stuk ten opzichte van een ander stuk. Zo kan men vermelden dat de stichter van bijvoorbeeld een kerk vereeuwigd is in het zegel en dat hij knielend de kerkheilige aanbidt. Er wordt dan niet vermeld of de stichter aan de rechter of linkerhand van de heilige geplaatst is. Hetzelfde geldt voor de kijk-, loop-, of galoppeerrichting. Zo wordt in publicaties over ruiterszegels vaak niet vermeld welke richting het paard gaat, terwijl de afbeeldingen ruiters tonen, die voor de beschouwer in het ene artikel naar rechts en in het andere naar links gaan (Zie boven afb. 3 en 4). Klaarblijkelijk hebben auteurs van zegelkundige artikelen hierover (g)een eigen gedachte.

3.1. Plaats in een zegel

Uit de publicatie van Harvey en McGuinness (1996) ontleen ik een viertal zegels van Britse bisschoppen. Het zegel van William of Bondington, bisschop van Glasgow uit ca 1233 toont ons St. Kentingern, de beschermheilige van Glasgow heraldisch rechts van de geknielde bisschop (afb. 11). Op het zegel van Anthony Bek, bisschop van Durham uit 1284 zit op het zegel de bisschop op een troon, geflankeerd heraldisch rechts door koning St. Oswald en heraldisch links door bisschop St. Cuthbert, beschermheilige van Durham. Beide heiligen worden omschreven als “flanked by Durham’s powerful saints” (afb. 12). Niet is aangegeven wie van de heiligen belangrijker was. Misschien is koning St. Oswald belangrijker dan bisschop St. Cuthbert. Maar het embleem van St. Cuthbert is het hoofd van St. Oswald, dus is misschien St. Cuthbert belangrijker.¹⁵

¹⁴Henig (2008).

¹⁵De oorsprong van het embleem ligt in het feit, dat er nogal geslept is met de stoffelijk overschotten van beide heiligen, voordat deze in de kerk van Durham definitief begraven worden. Van het stoffelijk overschot van St.

Afb. 11. William of Bondington, 1233

Afb. 12. Zegel van Anthony Beck, 1284 met St. Oswald (heraldisch rechts) en St, Cuthbert (heraldisch links) met hoofd voor zich houdend (vaag te zien).

Beide zegels uit Harvey & McGuinness¹⁶.

Afb. 13. Zegel van Richard of Bury, bisschop van Durham, ca 1335

Beide zegels uit: Harvey & McGuinness¹⁷

Afb.14. Robert van Lancaster, bisschop van St. Ataph of (Noord- Wales), 1411, met detail van de bisschop en de , twee heiligen: heraldisch rechts Petrus en links Paulus

Oswald resteerde alleen zijn hoofd. Om dit hoofd goed te bewaren werd het bij het lichaam van St. Cuthbert begraven.

¹⁶Harvey & McGuinness (1996):

¹⁷Zeven(2006b).

Het zakenzegel van Richard of Bury, bisschop van Durham, uit ca 1335 (afb. 13) tont ons Maria met het kind Jezus; zij zit heraldisch rechts van de St. Cuthbert. Op het zegel van Robert of Lancaster, bisschop van St. Ataph (Wales) uit 1411 (afb. 14) zien we in het midden Maria en kind, geflankeerd door heraldisch rechts St. Peter (kort, gekruld haar en mogelijk een sleutel) en heraldisch links St. Paul (langer haar en een zwaard).

Afb. 15. Knielend Anthony Bek, bisschop van Durham, 1306-1311. Het centrale deel laat de Lijdensverhaal zien, terwijl heraldisch rechts Maria met het kind Jezus staat, en heraldisch links St. Cuthbert. Coll. Durham University Medieval Seals Collection.

Kittel¹⁸ beschrijft in 1978 een zegel van de Universiteit van Keulen (afb. 15), als in het midden de tronende Petrus als beschermheilige van de universiteit met rechts de stichter Kurfurst Ruprecht I met een schild beladen met de Beierse ruit en links de stichter Kurfurst Ruprecht II von der Pfalz met het leuwenschild. Hij beschrijft dus dit zegel heraldisch.

Afb. 16. Zegel van de Universiteit van Keulen. Uit: Kittel (zie noot 15).

¹⁸Kittel (1978 p 365).

Ook Franckewitz en Venner¹⁹ beschrijven in 1987 de non-wapenzegels heraldisch, zoals beschrijvingen van de schepenzegels van Obbicht/Papenhoven en Afferden aantonen (afb. 16 en afb. 17). In het zegel van Obbicht/Papenhoven wordt Maria heraldisch rechts van St. Willibrordus, kerkpatroon beschreven. In het zegel van Afferden staat St. Cosmus met de zalfpot heraldisch rechts van St. Damianus.

Afb. 16. Het schepenzegel van Obbicht en Papenhoven uit 1616. Heraldisch rechts Maria, links St. Willibrordus, kerkpatroon.

Beide zegels uit Franckewitz en Venner²⁰.

Afb. 17. Het eerste schepenzegel (1534-1573) van Afferden. Heraldisch rechts St. Cosmus met zalfpot, links St. Damianus.

Danny van Grasdorff²¹ beschrijft het zegel van de Leprozen van Mechelen (afb. 18) als links staat Sint Jan met aureool en lang kleed. Hij draagt een kruis in de rechterhand; rechts zit Sint Paulus, eveneens met aureool en lang kleed. Hij houdt een zwaard in de linkerhand. Naast hem de keizerlijke wereldbol. Boven in het zegel een duif als symbool van de Heilige Geest. Zijn beschrijving is dus niet-heraldisch.

Afb. 18. Zegel van de Leprozen van Mechelen. Ontleend aan www.danny-van-grasdorff.be

3.2 Kijkrichting

¹⁹ Franckewitz en Venner (1987).

²⁰ Franckewitz en Venner (1987)

²¹ www.danny-van-grasdorff.be/

Fabre²² geeft in 2003 in haar bijna alles omvattend boek over middeleeuwse zegels geen aandacht aan het onderwerp zegelbeschrijving. Zij beeldt in haar boek slechts één zegel af (afb. 19), waarvan zij vermeldt dat het Neptunus is en dat hij naar rechts kijkt. Ook zij beschrijft het zegel niet-heraldisch.

Afb. 19. Zegel van N. Isser (1380) met de kop van Neptunus (detail)
Uit Fabre²³

Afb. 20. Grootzegel van de Abdij Saint-Remy of Remigius van Reims (1219).
Uit Chassel et al.²⁴

Chassel, Bur & Pastoureau²⁵ beschrijven in 2003 het grootzegel van de Abdij Saint Remy of Remigius heraldisch, want volgens hen kijkt St. Remigius naar rechts (afb. 20).

3.3. Loop- en rijrichting van een ruiter

Ruiterzegels komen vooral in de vroegste periode van het zegelen in Europa voor. De paarden gaan naar links of naar rechts. Maar wat betekent dat? Zo vinden wij in dezelfde publicatie *Good impressions: image and authority in medieval seals* twee bijdragen: één van Williams, de ander van Tegnér. Williams (2008) beschrijft een ruiter gaande naar links, als wij de rechter flank van het paard zien (afb. 21). Voor Tegnér (2008) gaat het paard naar rechts als we eveneens de rechter flank zien (afb. 22). Dit is verwarrend. Williams beschrijft het zegel heraldisch en Tegnér non-heraldisch.

²² Fabre (2003).

²³ Fabre (2003).

²⁴ Chassel, Bur & Pastoureau (2003)

²⁵ Zeven (2006b).

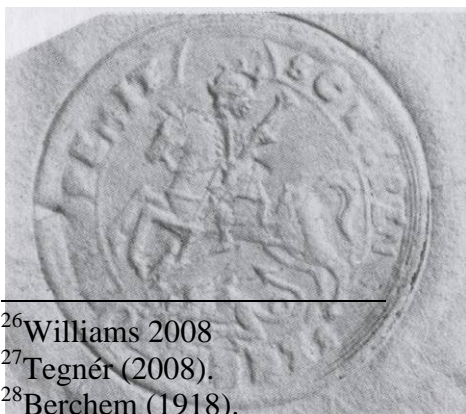

Afb. 21. Zegel van George III, 1774.
Volgens Williams²⁶ gaat de ruiter
naar rechts.

Afb. 22. Zegel van koning Karl Sverkersson, ca
1159.
Volgens Tegnér²⁷ gaat de ruiter naar links.

Berchem²⁸ beschrijft in 1918 een ruiterzegel van Herzog Leopold III van Oostenrijk uit 1368, waarbij het paard naar links gaat, dus we zien de rechter flank van het paard. Dit wil zeggen dat hij de zegelafdruk heraldisch beschrijft. Ook De Vey Mesdag & de Boo²⁹ beschrijven in 1995 zegels heraldisch. Zij bevinden zich in goed gezelschap van Franckewitz en Venner³⁰, die alle asymmetrische zegels heraldisch beschrijven (zie ook para. 3.1.). De paarden in het schepenzegel van Brempt (D) (afb. 23) en in dat van Vlodrop (afb. 24) gaan naar rechts. We zien dus de linker flank van het dier.

²⁶Williams 2008

²⁷Tegnér (2008).

²⁸Berchem (1918).

²⁹De Vey Mesdag & de Boo (1995).

³⁰Franckewitz en Venner (1987)/

Afb. 23. Het schepenzegeel van Brempt (D) (1657-1768), waarvan het paard van de ruiter naar heraldisch rechts springt. Afb. 24. Het derde schepenzegeel (1685-1794) van Vlodrop. Het paard van Sint Maarten gaat naar heraldisch rechts. Beide zegelafdrukken uit Franckewitz en Venner (red.)³¹. (1987).

Harvey & McGuinness³² beschrijven in 1996 op hun beurt ruiterzegels heraldisch. Gaat het paard naar heraldisch links resp. rechts, dan zien we zijn linker resp. rechter flank. (afb. 25 en 26).

Afb. 25. Zegel van Earl David, ca 1120. 1207. Het paard gaat naar links; toont zijn rechter flank. Beide zegels uit Harvey & McGuinness³³.

Afb. 26. Zegelstempel van Robert FitzWalter, ca 1215. Afgedrukt gaat het paard eveneens naar het rechts; paard toont zijn rechter flank.

3.3.1. Voorkeur van rijrichting

In tabel 1 geef ik tellingen van zegels gerangschikt naar de rijrichting van de ruiter. 208 (91%) van de door mij waargenomen “Noord- en West-Europese” ruiterzegels toont de rechter flank van het paard. Er is een duidelijke voorkeur om de ruiter naar heraldisch links te laten gaan.

Tabel 1. De rijrichting van de ruiter in de 12^e tot 16^e eeuw in Europa.

R = we zien de rechter flank van het paard, het paard gaat naar heraldisch links, L = we zien de linker flank van het paard, het paard gaat naar heraldisch rechts.

Eeuw	12e	13e	14e	15e	Totaal
Pastoureau ³⁴ : Frankrijk (1993)					
R	6	12	6	1	25
L	0	4	0	0	4

³¹Franckewitz en Venner (1987).

³²Harvey & McGuinness (1996).

³³Harvey & McGuinness (1996).

³⁴Pastoureau (1993).

Chassel et al.³⁵: Frankrijk (2003)

R	8	17	3	0	28
L	1	1	0	0	2

Tegnér³⁶: Zweden (2008)

R	4
L	0

Adams et al.³⁷: Verenigd Koninkrijk (2008)

R	1	3	0	1	5
L	0	1	0	0	1

Totaal Europa (met vermoedelijk duplicaten)

R	15	32	9	2	58
L	1	6	0	0	7

De Gray Birch³⁸ (1907) Verenigd Koninkrijk (verscheidene perioden): R25 en L 3.

Gelders Archief 1224-1547 website R = 125 (93%), L = 10 (7%). Geraadpleegd 8 mei 2011.

Totaal West en Noord Europa: R 208 (91%) en L 20 (9%).

Dit geldt voor de zegelafdrukken uit Frankrijk, Zweden, en het Verenigd Koninkrijk. Onder de 135 van de zegels in de website van het Gelders Archief gevonden zegels kunnen duplicaten aanwezig zijn geweest. Ik heb dit niet nagegaan omdat het mijn bedoeling was om aan te geven dat bij ruiterszegels heraldisch links in overmaat de voorkeur heeft boven heraldisch rechts. Tevens is het zeer tijdrovend. Ook bij de laatste kunnen duplicaten aanwezig geweest zijn. Is heraldisch links de voorkeur van de zegelaar als hij een zegelstempel bestelt en/of die van de zegelsnijder? Komt in deze voorkeursrichting naar voren onbewuste wens van de mens: tot uiting om in tekeningen vanuit het negatieve links naar het positieve rechts te gaan (zie Inleiding)? Of wil de ridder zijn zwaard in zijn rechterhand zijn macht laten zien. Later zal hij ook het wapen op zijn schild willen tonen, waardoor er een onhandig geheel ontstond. Hij moet dan zijn aan zijn linkerarm gedragen wapenschild over het zadel naar zijn rechter zijde tillen om vervolgens het schild nog iets te verdraaien om het wapenschild te tonen.³⁹ Zijn de zegels met een paard dat naar heraldisch rechts gaat ontstaan, doordat de zegelsnijder een zegel als voorbeeld kreeg om deze niet in spiegelbeeld te snijden?

3.4. Geen aanduiding van de richting gevonden

In de volgende publicaties werden geen aanwijzingen over de richting van de beschrijving gevonden. Ik ga ervan uit dat het voor de schrijvers logisch was om de zegels heraldisch te beschrijven; een nadere aanduiding was niet nodig. Ik noem enkele voorbeelden. In zijn werk zegt Zijlstra niets over de richting die een paard op het zegel met een heilige (afb. 27) gaat of aan welke kant een aanbidder ten opzichte van een heilige geknield is. Hij toont ook twee zegelafdrukken met het Lam Gods. Van het lam op zegelafdruk no 31 zien we zijn rechter

³⁵Chassel, Bur & Pastoureau (2003).

³⁶Tegnér (2008).

³⁷Adams et al: (2008).

³⁸De Gray Birch (1907).

³⁹De ridder heeft zijn zwaard in de rechter hand en het schild aan zijn linkerarm. Hoe ment hij zijn paard?

zijde, van zegelafdruk no 40 de linkerzijde. Beide zegels worden beschreven als *Lam Gods*. Niet aangegeven wordt welke flank van het dier te zien is.

Afb. 27. Zegel met een Heilige te paard, 13de-14de eeuw.
Uit Zijlstra⁴⁰ (1985). De halo geeft aan dat hij een heilige is.

Pastoureau⁴¹ (1981), Haudot⁴² (1983), Bautier⁴³ (1984-1989), Laurent⁴⁴ (1986), Collon⁴⁵ (1997) en Demouny⁴⁶ (2003) hebben ook geen kijk- of bewegingsrichting aangegeven. Ze zullen de non-wapenzegels ook heraldisch hebben beschreven. Ook Hoeben⁴⁷ gaat in zijn verhandeling over het Paaslam van 2005 niet in op of de linker of rechter flank van het Paaslam te zien is. Klaarblijkelijk gaat hij ervan uit dat de lezer weet dat de kop heraldisch rechts geplaatst is. Echter, aangezien op zes van de 13 door hem afgebeelde zegels met het Paaslam het lam de kop heraldisch links heeft en zeven heraldisch rechts, had hij de heraldische plaats van de kop in zijn heraldische beschrijvingen moeten aangeven.

4. Pauselijke bullae met St. Petrus en St. Paulus

In 2006 kaartte ik in het Heraldisch Tijdschrift aan dat wanneer wij een pauselijke bul (zegelafdruk) bekijken het hoofd van Sint Petrus heraldisch links is afgebeeld en dat van Sint Paulus heraldisch rechts. Heraldisch gezien klopt dit niet met de opvatting dat Petrus

⁴⁰Zijlstra (1985).

⁴¹Pastoureau (1981).

⁴²Haudot (1983).

⁴³Bautier (1984-1989).

⁴⁴Laurent⁴⁴ (1986).

⁴⁵Collon⁴⁵ (1997).

⁴⁶Demouny⁴⁶ (2003).

⁴⁷Hoeben⁴⁷ (2005).

belangrijker is dan Paulus.⁴⁸ Het bovenstaande kwam bij mij naar voren bij het bekijken van bullae van vele pausen. De vroegste aan mij bekende afbeelding van een pauselijk bul is die van Clemens II (pontificaat 1046-1047) (afb. 28). Toen tijdens het pontificaat van Clemens II (of van een voorganger) het toen nieuwe pauselijke zegel werd ontworpen bekeek men het zegel niet met de ogen van een heraldicus, maar met die van een zegelaar. Immers een heraldicus bestond nog niet. Voor de zegelaar was toen de rechterkant de belangrijke kant en daarom plaatste hij Petrus aan die zijde, en Paulus aan de linkerkant. Daardoor wordt ook de volgorde van de tekst SPASPE in het zegel bepaald, want deze moet gezien worden als een bijschrift. De voorzijde van het zegel is dus geen tekstzegel de keerzijde is dit wel (zie para. 2.3).

Afb. 28. Voor- en keerzijde van het zegel van paus Clemens II (1046-1047). Ontleend aan www.netmarshal.co.uk

Dit ontwerp is even oud en misschien zelfs ouder dan de oudste wapenschilden en dus ouder dan de heraldische beschrijvingswijze. Volgens Timmers⁴⁹ in 1990 wordt Petrus voorgesteld met een rond gezicht, en een korte, gekrulde baard. Meestal heeft hij een kale plek op de kruin, de tonsura Petri, ofwel hij heeft een kale schedel. Paulus, daarentegen, wordt afgebeeld met een lange weelderige baard en een kale schedel. Bekijken wij het zegel dat zien we links een hoofd met lange baard. Dit stelt dus Paulus voor. Aan de rechterzijde wordt het hoofd met een krullende baard afgebeeld. Dit hoofd is dus dat van Petrus. In de latere bullae zijn Timmer's kenmerken duidelijker aanwezig. In *heraldische zin* neemt Petrus dus vreemd genoeg een minder belangrijke plaats in dan Paulus. Hoe kunnen we dat verklaren?

Ook een opvolger van paus Clemens, paus Gregorius VII (pontificaat 1073-1085) zegelde met het Petrus en Paulus zegel (afb. 29). Petrus is hier gekenmerkt door een pallium, kenteken van een aartsbisschop. Ook hier is Petrus voor de beschouwer rechts afgebeeld en Paulus links. Daarnaast wordt door het omschrift aangegeven wie Petrus en wie Paulus is. Ook later

Afb. 29. Afdruk (tekening) van het zegel van paus Gregorius VII (1073-1085). De namen van

⁴⁸De plaatsing van de hoofden van deze twee heiligen kan wel de aanleiding zijn geweest, dat we zowel Petrus-en-Pauluskerken, als, maar wel zeldzamer, Paulus en Petruskerken vinden.

⁴⁹Timmers (1990).

de heiligen staan nog bij hun beeltenis.
Uit Kittel⁵⁰ (1978) afb. 233f.

Afb.30. Bul van paus Urbanus IV uit 1262. De details tonen St. Paulus (heraldisch links) en St. Petrus (heraldisch rechts). Uit Demouy⁵¹.

Afb. 31. Bul van paus Martinus V (1368-1431). Links het apostelzegel met de koppen van Paulus (heraldisch rechts met lange baard) en Petrus (heraldisch links met krullend hoofdhaar en baard), en details van de hoofden. Ontleend aan [//asv.vatican.va/](http://asv.vatican.va/)

Beide pauselijke zegelstempels tonen een afdruk waarbij Petrus rechts en Paulus links wordt afgebeeld (afb. 30 en 31). Rond 1555 werd dit pauselijke zegeltype afgeschaft.

5. Sigillografisch rechts en sigillografisch links voor non-wapenzegels

Uit bovenstaande blijkt dat er geen uniformiteit bestaat voor het beschrijven van non-wapenzegels. Daarom pleit ik voor de invoering van de termen sigillografisch rechts en sigillografisch links voor dit type zegel in. Wat betekenen deze termen? Voor de beschouwer is sigillografisch rechts dat gedeelte van het zegel, dat zich aan zijn rechterkant bevindt. Dit houdt dus in dat sigillografisch rechts gelijk is aan heraldisch links. Idem is sigillografisch links gelijk aan heraldisch rechts. Men zou kunnen argumenteren dat dit verwarrend is, maar het huidige niet-vaststaande systeem is eveneens verwarrend. Wanneer een paard op een ruiterszegel naar sigillografisch rechts gaat, zien wij zijn rechter flank.

Ik durf verder te gaan door te constateren dat de sigillografische beschouwing van zegels ouder is dan de heraldische beschrijving van wapens. Zegels bestaan volgens Collon⁵² zo'n 7000 jaar, terwijl heraldische wapens slecht zo'n 900 jaren oud zijn⁵³.

⁵⁰Kittel (1978).

⁵¹Demouy (2003).

⁵²Collon (1997).

⁵³Pastoureau (1993); Rottier & van de Cruys (2004; De Boo (2008). Vanaf die tijd moet de gedachte dat heraldisch rechts belangrijker was dan heraldisch links zijn ontstaan. Zo'n 100 jaar later zal de vastlegging ervan door middel van blazoenering (Brault, 1972) zijn gebeurd.

Boven heb ik aangegeven dat voor non-wapenzegels sigillografisch rechts, dus heraldisch links, belangrijker is dan sigillografisch links. Vandaar dat op oude zegels, zoals die van de paus sigillografisch rechts de belangrijkste kant is, en daar het hoofd van Petrus is afgebeeld.

5.1. Probleem

Een probleem blijft de beschrijving van ruiterszegels. De meeste ruiterszegels tonen een ruiter met een wapenschild, maar niet allemaal. Dit zou betekenen dat de eerste heraldisch beschreven dienen te worden en de tweede sigillografisch. Dit is verwarrend. Daarom stel ik voor alle ruiterszegels heraldisch te beschrijven.

5.2. Moderne zegels en wapens met Petrus en Paulus

Moderne zegels en wapens met (gedeeld) Petrus en Paulus worden uiteraard heraldisch ontworpen en beschreven. In een ander artikel zal ik daarop ingaan.

6. Omslagperiode van sigillografisch rechts en links naar heraldisch links en rechts

Er moet een periode zijn geweest waar bij het ontwerpen van een zegelstempel de op een zegelafdruk belangrijkste plaats van sigillografisch rechts naar heraldisch rechts verschoof. Ik hoopte dat uit de gegevens van Tabel 1 een periode naar voren sprong, waarop duidelijk deze omslag te zien is. Dit is echter niet het geval. Raadpleging van de literatuur levert op dat de wapenzegels eind 12de eeuw verschijnen. Eerder werden wel wapens afgebeeld, maar die bevonden zich dan op bijvoorbeeld het schild van de ridder van een ruiterszegel.

Werden ruiterszegels zodanig gesneden dat de ruiter in de zegelafdrucken bij voorkeur naar sigillografisch rechts gaat? Was dit de overheersende gewoonte van de zegelsnijders, was dit omdat de mens een beweging bij voorkeur naar rechts ziet gaan of anderszins? Of zoals ik boven al schreef, wilde de ridder zijn kracht door zijn zwaard laten zien?

Wellicht dat men onder invloed van de introductie van wapens in zegels, de zegelafdrucken heraldisch ging beschrijven. Voor de groep non-wapenzegels, die van oorsprong sigillografisch werd beschreven, vond een tweedeling plaats. De ene beschrijver was meer sigillografisch geïnteresseerd, terwijl een ander dat meer heraldisch was. Hierdoor is er verwarring in de beschrijvingen ontstaan. Maar de heraldisch geïnteresseerde zegelbeschrijvers hebben de omslag onvolledig gemaakt, want zij noemen de richting van het *omschrift* rechtsom. Terwijl het voor hun eigenlijk linksom is.

7. Conclusies

Omdat zegels ouder zijn dan wapens was oorspronkelijk voor de beschouwer rechts de belangrijkste plaats. Daarom werd in het pausenzegel Petrus sigillografisch rechts en Paulus links afgebeeld. Vanwege het opnemen van wapenschilden in zegels ontstonden wapenzegels en werd de sigillografische beschrijving van een zegel vervangen door de heraldische. Deze verandering werd misschien bevorderd door het beschrijven van ge(vieren)deelde wapens op wapenschilden van ridders op ruiterszegels. Het tijdstip van de omslag van sigillografisch rechts naar heraldisch links is niet nader aan te geven. Hij kan over een langere periode en in verschillende perioden in verschillende gebieden hebben plaats gevonden.

De omslag van de belangrijkste plaats op het zegel vond voor het pauselijk zegel niet plaats, omdat men het aloude ontwerp bleef gebruiken. Voor jongere Peter-en-Pauluszegels maakte men wel de omslag. Peter kwam heraldisch rechts te staan.

De beschrijvers van de wapenzegels hebben de beschrijving van het omschrift niet aangepast. Hadden zij dat wel gedaan, dan was er een moeilijk leesbaar omschrift ontstaan.

Dank

Graag wil ik Norbert Biezen en Hans de Boo bedanken voor hun beoordeling van een eerdere versie van de tekst.

Bronnen

- *Adams et al. (2008). N. Adams, J. Cherry & J. Robinson. *Good impressions: Image and authority in medieval seals*. British Museum. 2008. 137p.
- *Bautier (1984-1989). R.H. Bautier. Le cheminement du sceau et de la bulle des origines mésopotamiennes au XIIIe siècle occidental. *Revue française d'héraldique et de sigillographie* 1984-1989.(54-59): 41-84.
- *Berchem (1918). E. Berchem. *Siegel*. Berlin. 1918. 189p.
- *De Boo (2008). J.A. de Boo. *Familiewapens. Kentekens van verwantschap*. Den Haag.2008. 197p.
- *Borner (1940). W. Borner. *Wappen und Siegel des Kreises Alfeld*. Hildesheim. 1940. 79p.
- *Brault (1952). G.J. Brault. *Early blazon, heraldic terminology of the twelfth and thirteenth centuries with special references to Arthurian literature*. Oxford. 1952. 30 + 299p. Geciteerd door de Boo (2008).
- *Casasanto (2009). D. Casasanto. Embodiment of abstract concepts: good and bad on right- and lefthanders. *Journal of Experimental Psychology: General* 2009 (138): 351-369.
- *Chassel (2003). J.-L. Chassel, M. Bur & M. Pastoureau. *Sceaux et usages de sceaux. Images de la Champagne médiévale*. Paris. 2003. 167p.
- *Collon (1997). D. Collon. *7000 years of seals*. British Museum Press Londen. 1997. 159p.
- *Demouy (2003). P. Demouy. La papauté et la Champagne., p. 65-66 in Chassel et al. (2003).J.-L. Chassel et al (2003).
- *Fabre (2003). M. Fabre. *Sceau médiéval. Analyse d'une pratique culturelle*. 2003. Parijs. 336p.
- *Franckewitz en Venner. (1987). S. Franckewitz en G. Venner. *De zegels der steden en dorpen in het Overkwartier van Gelder*. Venlo. 1987. 291p.
- *Groen-van Andel (1986). M. Groen-van Andel. *Gesneden stenen*. Den Haag. 1986. 60p.
- *Haeringen (1979). C.B. Haeringen. *Kramer's Nederlands woordenboek*. Negentiende geheel herziene en vermeerderde druk. 1979, Amsterdam. zoekwoord sinister.
- *Harvey & McGuinness (1996). P.A.A. Harvey & A. McGuinness. 1996. *A guide to British medieval seals*. Londen. 1996. 133p.
- *Haudenhuyse (2000). G. Haudenhuyse. "Pilis barbae meae". *Heraldicum Disputationes Jubileum uitgave* 2000: 80.
- *Haudot (1983). Ch. Haudot. *Les sceaux témoins de l'histoire d'Alsace*. Dossier Maître No 11. Strasbourg. 1983. Ongepag.
- *Henig (2008). M. Henig. *The re-use and copying of ancient intaglios set in medieval personal seals*, p. 25-34 in Adams et al.(2008).
- *Hoeben (2005) A. Hoeben. Enkele bijzondere facetten van het Paaslam in de zegel- en wapenkunde, *Heraldicum Disputationes Jubileum uitgave* 2005:1-31.
- *Kittel (1978). E. Kittel. *Siegel*. Braunschweig. 1978. 531p.
- *Laurant (1986). R. Laurant. *Sigillografie*. Brussel. 1986. 296p.
- *Pastoureau (1981). M. Pastoureau. Les sceaux. *Typologie des sources du Moyen Âge Occidental. Fasc. 36*. Turnhout. 1981. 76p.
- *Pastoureau (1993). M. Pastoureau. *Traité d'héraldique*. Picard. 1993. 487p.
- *Rottier & van de Cruys (2004). H. Rottier & M. van de Cruys. *Heraldiek. Wapens kennen en herkennen*. Leuven. 2004. 364p.
- *Schilder, (2001) K. Schilder. *Kampen. Zegel van testators en mombers van besloten testamenten*. Gemeentearchief Kampen. 2001. 227p.
- *Tegnér, C. *The oldest equestrian seals in Sweden: Karl Sverkersson, Birger Brosa and Karl de Deaf*. in Adams et al.(2008): 66-70.

*Timmer (2003). J.J.M. Timmer. *Christelijke symboliek en iconografie*. Houten. 6e druk. 2003. 337p.

*De Vey Mestdagh & de Boo(1995). J.H. de Vey Mestdagh, J.H. & J.A. de Boo. *Liber sigillorum. De zegels in het archief van de Ridderlijke Duitse Orde, Balije van Utrecht, 1200-1811*. Deel 1: Beschrijvingen. 243p, Deel 2. Afbeeldingen. 1995. 111p.

*Williams (2008). D.H. Williams. *The judicial seals of the Welsh courts of Great Sessions*, p 60-65 in Adams et al.(2008).

*Zeven (2006) A.C. Zeven. Petrus en Paulus. *Heraldisch Tijdschrift* 2006 (12): 99.

*Zeven(200b). A.C. Zeven. *Persoonlijke was- en lakzegels in het Gemeentearchief van Wageningen (Liber Sigillorum Wageningensis)*. Gemeentearchief. 2006b. 374p.

*Zijlstra (1985). J. Zijlstra. Corpus van de in Friesland gevonden middeleeuwse zegelstempels. *De Vrije Fries* 1985 (75): 37-59.

Internet o.a. de websites www.asv.vatican.va, www.archieven.nl, www.wildwinds.com/coins/, www.danny-van-grasdorff.be/ en www.netmarshal.co.uk

Sigillographical dexter and sinister versus heraldical sinister and dexter in non-armorial seals: two new technical terms

Anton C. Zeven, Wageningen-NL

Summary

For European mankind right was and still is the most important side. In Dutch right is *rechts* and this word has ties to Rights. At a Dutch Court of Justice a *rechter* (justice or judge) speaks *recht*. Left has in general a negative meaning. For instance a sinister face is an unsavoury face. Another example of 'good right' is that men shake each other by the right hand.

Seals have been used for some 7000 years. At first they were described as the describer saw the seal, i.e. the right side of the seal was at the describers right hand. And the left side of the seal was at his left hand. So, initially, the most important part of the seal was the right side. Hence, on the reverse of the seals of the popes we find St. Peter on the right side of the seal and St. Paul on the left side.

When coats-of-arms were described the image was described as seen by the shield-bearer standing behind his shield. However, this is confusing for spectators. To solve this problem the terms *heraldical* right (dexter) and *heraldical* left (sinister) were introduced.

Seals bearing one or more coats-of-arms can be described in the heraldical way. However, it becomes confusing for seals showing a knight on horseback. Such seals are described by authors in various ways: for the same seal the horse may face left or may face right. No explanation is presented for this sigillographical phenomenon. As this is confusing I propose therefore the terms sigillographical right and sigillographical left. Sigillographical right is heraldical left and so sigillographical left is heraldical right.